

הרב דוד יצחקי
כולל חזון איש בני ברק

כל כתבי הקודש – גדרי הדפסת התנ"ך ומסירתו מדור לדור

נשאלתי איזה דרך יבור האדם בהדפסת תנ"ך חדש, והרי בירור הדברים לפניכם:

פלצות ופחד יאחזונו על עצם המחשבה להחזיר מחדש ספר קודש הקדשים, חמדה גנוזה קדם מפעליו מאז, יסוד היסודות ועיקר העיקרים אשר כל העולם נברא בשבילו ועומד בזכותו. הספר שבו טמונים וגנוזים כל רזי עולם ממעשי בראשית עד סוף כל הדורות, ליכא מידי דלא רמיזא באורייתא, הפוך בה והפוך בה דכולא בה, ואין דבר ריק בו, ואם ריק הוא ממנו הוא, כל תג וטעם כל נקודה וכל צורה כל חסר וכל יתר כל קרי וכל כתיב, הכל בכתב מיד ה' אשר גלה סודו לנביאיו. ולא תהא מחשבתנו בו כמחשבתנו בדברי החול. ואין לנו אלא לצאת בעקבי צאן קדשים, אשר מסרו לנו התנ"ך מדור לדור, ושמרו עליו מכל משמר לבל ייפסל בשינוי צורה ומחשבת פיגול חוץ למקומו. ומה נורא האחריות למסור התנ"ך הלאה לדורות הבאים בלי לפגום בו אפילו כחגירת הצפורן, וכל מחשבה לטובה עלינו לשקול בפלס מאזנים ולשבת על כל טפת דיו שבעה נקיים, כי מעשה אלקים הוא עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע. ורק מדוחק לצורך השעה, ניתן להשביח מקחנו בדברים שאין בהם שינוי של ממש, וגם בזה מתון מתון לבלתי פשוע על נפשנו, כי אין הצער שוה בנזק מלכו של עולם - שלא נהיה יורדים לשדה המקרא על מנת להשביח ונמצינו מקלקלים ח"ו. ומעתה אבקש מה' שלא אכשל בדבר הלכה, ויוליכני באורח מישור לברר נושא זה שמעט מאד נכתב עליו, ואם שגייתי אבקש מהקורא שיעמידני על דבר אמת, כי מלאכת שמים היא.

א. בשו"ת כתב סופר או"ח סי' נ"א נשאל על חומשים שכדי להקל על הקורא, הדפיסו הקרי בפנים והכתיב בשולי הדף. והשיב שלא כדין עשו, דמה שכתוב בגליון הוא כמאן דליתא דמי, ובפנים הדפיס הקרי במקום הכתיב, ואסור לעשות כן גם בנביאים. וע"ש בד"ה ולענין לקרות בו בצבור, שדעת המג"א [ריש סי' רפ"ד] לסמוך על השיטות דלא בעינן גוילים ושאר דברים¹ [וגם הניקוד והטעמים אינם פוסלים²] ודפוס הוי ככתיבה

1. עי' טור ובי" סוף סי' תרצ"א ובארחות חיים מלוניל הלכות פורים סעיף י'. ועי' יו"ד סי' רע"א סי' ופ"ת שם סק"ב.

2. עי' פמ"ג או"ח סי' קמג מש"ז סק"ב וביו"ד רע"ד סי' וברע"א שם. ועי' בשו"ע או"ח סי' תרצ"א סי' ומשנ"ב סק"ב [משו"ת הרשב"א ח"א סי' ש"ע] ועי' לקמן הערה 45. אך בספר תורה פוסל הרשב"א [בשו"ת המיוחסות סי' רלח ובשו"ע יו"ד סי' ער"ד סי' ועי' בקרית ספר למאירי מאמר ב' חלק ג' (סוף עמ' נב ובמצויין שם)]. ויש לעיין אם כוונתו להקל דוקא במגילה - אך לכאורה נראה מדבריו בסי' שע שאין טעמו להכשיר משום דנקראת איגרת, [אלא משום דבנ"ך אין להקפיד כ"כ] - אך הגר"א כתב משום דלא גרע מחסרות ויתרות דהיינו מטעם דנקראת איגרת. ועי' עוד באגרות משה יו"ד חלק ג' סי' קיז וב"רא"ש השלם" על מגילה פ"א סי' ט"ט בהגהות אשר"י וב"מנחת משה" הערה 9. [ובענין אם שאר ספרי הנ"ך יש להם קולות דמגילה עי' לקמן הערה 16].

מעליא³. וממילא צריך להקפיד בכללי כתבי הקודש לכתבם כדין מלבד הקולות הנ"ל. ואפילו לדעת הט"ז [רפ"ד סק"ב] דכיון שהתירו פסול אחד [לעשות ספר אפטרותא, דאסור לכתוב מקצת ספר כגיטין ס' ע"א] התירו שאר פסולים, מכל מקום לאו שפיר עביד המדפיס לשנות מהכשרו של ספר⁴.

[ובשו"ע או"ח סי' של"ד סי"ב: "כל כתבי הקודש מצילין האינדא מפני הדליקה... ואפילו כתובים בסם וסיקרא". ובמשנ"ב סקל"ב: "ואפילו כתובים בסם וכו'... אבל אם היו כתובים התנ"ך בלשון הקודש, לא הותר לקרות בהן אם היו כתובים שלא בדיו... דקל להשיג דיו". וכוונתו אפילו תנ"ך מודפס כמבואר בדברי המג"א והט"ז דלעיל דדפוס הוא ככתיבה מעליא. ובמג"א שם סק"ז מבואר שאסור להדפיס תנ"ך באותיות עבריות שאינן כתיקונן (כגון בכתב משיטא)⁵. ובמשנ"ב רפ"ד סק"א העתיק דעת המג"א שצריך לקרות את ההפטרה מתוך נביא שלם נדפס - ואם אין דינים כלל בספר שאינו כשר, הרי אפשר גם בספר חסר. ובט"ז יו"ד רע"א סק"ח כתב שאין חילוק בין קדושת ספרים בדפוס לספרים הנכתבים ע"ש. גם מבואר בשאר מקומות שגם כתיבת מקצת ספר אינו הפקר, ויש בה דינים⁶].

ב. עוד כתב טעם האיסור לשנות [ע"פ דברי הבי"ב באו"ח סי' מט] משום דחסרות ויתרות וקרי וכתוב וכו', ניתנו לדרוש מהם [ואפילו בנביאים וכתובים⁷]. וי"ל דגם אם אין זה טעמו של דברים שבכתב אי אתה רשאי לאמרם בעל פה, עכ"פ בענין עצם כתיבת הספר כו"ע לא פליגי דבעינן לדקדק.

[ועוד כל הסיבות שיש בתנאי כתיבת ספר כשר, שייכות גם בספר שאינו כשר - לדוגמא צורות האותיות, מאותה סיבה שיש קפידא בספר כשר, י"ל דגם שייך בספר פסול [ע"י הקדמה כללית לתהלים כתב אשורין] ענין קדושת האותיות [ע"י רמ"א יו"ד רפד ס"ב (משו"ת הרמב"ם המובא בבי"י סוף סי' רפג ע"ש) ובגליון מהרש"א שם, ובפ"ת יו"ד סי' רעא סק"ב ורפג סק"ג]. ובודאי אם המדפיסים יתירו את הרצועה ולא יקפידו על מסורת המקרא, א"כ יילך לאיבוד, כי מי יחפש אחרי אותם ספרים נדירים שיקפידו

3. מג"א שם וט"ז שם יו"ד רע"א סק"ח ועוד פוסקים ע"י פ"ת שם סק"ב ובשדי חמד כללים מערכת הדל"ת כלל לח (מהדורת אי"י כרך ב' עמ' 266).

4. וע"י גם בשו"ת צ"ח אליעזר חלק י"ד סי' א' בענין השני.

5. ובמשנ"ב סקל"א ושעה"צ סק"ז העתיק משמו היתר משום שאין הכל בקיאים לכתוב כתב אשורית ואף היתר זה אינו פסוקא ליה - אבל אין זה שייך היתר זה בתנ"כים בימינו, מאחר שכל הבקיאים בלשון הקודש, הם בקיאים באותיות כתב אשורית הרגילות של דפוס [כדלקמן אות ט מספר 15].

6. ע"י גיטין ס' ע"א דבטב"א של זהב של הילני המלכה - אע"פ שבדאי אינו ספר כשר, ואע"פ שנעשה לשם מצות מגילת סוטה, מ"מ לא התירו לכתוב תיבות מלאות. וע"י גם באו"ח סי' קטז. ו ביו"ד סי' רפ"ב, ורפ"ג ומשנ"ב סי' תרל"ח סק"ד.

7. ובפירוש הרשב"ץ בבתוב פ"ג מ"ג (מ"ז) כתב: "כל אלה הרברים אשר יספר אחר כן, הם סייג וגדר לשמור שלא יכנס בהם האדם לשנותם ולטבלם... והמסורת שמסרו לנו הכמנים במלא וחסר הם שומרים תורה שבכתב שעל ידי המסורת יצאו לנו כמה מדרשות בתלמוד כמו בסכת בסכות קרנת קרנת קרנת והרבה כיוצא בהם והרבה דינים מהתלמוד הם יוצאים על פי המסורת...". ובמרכבת המשנה לר"י אלאשקר שם כתב: "זכר סייג לתורה, והיא המסורת, והוא ענין המלא והחסר, וחשבון האותיות, והפרשיות הפתוחות והסתומות, שכל אלו הם סייג לתורה. ובמקומות רבים דרשו חז"ל חסרות ויתרות וקרי וכתוב וכו' גם בני"ך - כגון מגילה טו ע"ב ורוב בניו... ורב כתיב; פסחים ג' ע"ב וכתב רכבת כתיב; פסחים ק"ט ע"א וידו [ותירו כתיב]; עירובין נב ע"ב אם תשיב משבת רגליך [ישעיה נח, ג] רגלך כתיב ע"ש ברד"ק; ע"ז ח' ע"א מקרין מקרן כתיב]. ובודאי יש בהם קפידא.

בוזה. ובוזה יאבדו כל סגולת קדושת כתיבת התנ"ך וסודותיה ורמזיה שיש בלימוד ספר הנדפס כד"ן⁸, וא"כ בחנם הקפידו חז"ל למסור לנו כל הלכות ודקדוקי סופרים של הנביאים והכתובים, שאין נקראים בצבור. עכ"פ בודאי שיש דינים גם בהדפסת התנ"ך לכו"ע, ולא הותר הכל אלא מה שצריך משום עת לעשות לה' כנ"ל⁹.

ג. ובסוף התשובה כתב דנקטינן מעיקר הדין כהרמב"ם [דאין כותבין תורה מגילה¹⁰, אך מותר לכתוב¹¹ אפטרותא¹²], וא"כ כתיבת ספר אפטרותא מותרת מעיקר הדין, ולא רק משום עת לעשות לה' הפרו תורתך - וא"כ חל עליו כל יתר דיני פסולי ספר תורה, כגון שינויי חסר ויתר [וה"ה פתוחות וסתומות קרי וכתבי וצורות השירות וכו']. וא"כ

8. בברכת יוסף (תקמ"ג) לרבי שלמה דובנא בעל "תקון סופרים" (ישורון קובץ י' ניסן תשס"ב עמ' תשעא) כתב: "והנה בכל ספרי הדפוס אין תגין באותיות... לכן היה ראוי לנו להחזיר העטרה ליושנה לכתוב כל כ"ד כתבי הקודש כדון וכהלכה, על הקלף בגלילה ובשרטוט ובדיו ובקנה ובצורות השירות כמשפטם, ובכל שינויי האותיות הגדולות והקטנות והמנוקדות והמנוצרות והתלויות ובדקדוק החסרים והמלאים וכתבין ולא קריין וקריין ולא כתבין, ובדקדוק הפרשיות הפתוחות והסתומות והפסקות שבאמצעי הפסוקים, ובתגין וחיונין ובכתיבת השמות לשם קדושתם". ע"ש. וב"ה זכינו בימינו נביאים ומגילות לרוב על קלף כדון, ואף שאר כתבי הקודש במקצת מקומות. אך מ"מ אי אפשר בלי דפוסים, ומה שניתן לתקן יש לתקן. ובספר תולדות אדם על תולדות חייך של הגאון החסיד רבי שלמה זלמן אחיו של רבי חיים מוואלאין פרק ד' דף יז ע"א) כתב עליו "ועל כל פרשה ופרשה שגמר לימודה היה אומר זו פרשה פתוחה וזו פרשה סתומה וכשהגיע לפעמים לאות מהופך או מנוזר היה אומר זה האות מהופך וזה מנוזר...".

9. והריעב"ן במור וקציעה סוף סי' קטז כתב: "ליכא מאן דפליג אהר"י דבמזמור שלם אסור לשנות בו מאומה ממה שהוא כתוב... דאיסור גמור הוא. והרי הוא כמטיל מום בקדשים, וגרוע ממנו, לפי שכל המזמורים נתקנו במדה ובמנין ובשקל הקודש, לסודות שגבו ממנו, נבער כל אדם מודעת סוף עומק יסודם וסודם, והמוסיף או גורע או משנה נקודם, לא נמצא מחריב עולם שמהפך דברי אילקים חיים. וגם נפיק מנה חורבא רבא שכל אחד ישנה בהם כפי העולה על רוחו".

10. כלומר אין כותבים מקצת פרשיות או פסוקים מתוך ספר - כי אם ספר שלם.

11. ונימק הכתב סופר משום דמקצת ספר אסור בתורה משום דדרשינן סמוכים - מה שאין בן נ"ך, ולכן מותר לכתוב מקצת ספר בנ"ך גם מעיקר הדין. ועי' עוד בתשובה מאהבה חלק א' סי' סז ד"ה וידע מעלתו שבספר בני יונה, וערוך השלחן יו"ד סי' רפ"ג סי"ג.

12. דין אפטרותא לא מצאתי בשום מקום ברמב"ם, אך באמת כן משמעות לשון הרמב"ם בהלכות ספר תורה פ"ז ה"א: "...לפי שאין כותבין את התורה פרשיות... ובפ"ו הי"ד: "...מותר לכתוב התורה כל חומש וחומש בפני עצמו... אבל לא יכתוב מגילה בפני עצמו... [וכן נפסק בשו"ע יו"ד סי' רפג ס"ב]. וכאשר נתבאר באחרונים שבהערה הקודמת דלכאורה לא שייך איסור מקצת ספר אלא בתורה. וא"כ משמע דאפטרותא מותר. אך צע"ג שהרי הרמב"ם עצמו כתב [בשאר] אבות הטומאה פי"ט ה"ח: "הכותב הלל ושמע לתינוק להתלמד בו אע"פ שאינו ראשי הרי אלו מטמאין את הידים" (והוא ע"פ התוספתא ידים פ"ב ה"ד; מסכת סופרים פ"ה ה"ט). וכן מבואר בשו"ת הרמב"ם סי' רסח (פאר הדור סי' ז') שאסור לכתוב שיר של פגעים (תהלים צא - שבועות טו ע"ב). הרי דגם בכתובים יש איסור לכתוב מקצת ספר אפילו בתהלים שכל מזמור עומד בפני עצמו - וכ"ש בנביאים. ובחידושים המיוחסים להריטב"א מכתב יד (הוצאת מוסד הרב קוק) הוא נדפס ע"י מכון ירושלים ואופק כחידושי הרמ"ה, על גיטין סי' ע"א, פסק גבי ספר אפטרותא דמותר משום עת לעשות, ואע"פ פסק שאין כותבין מגילה לתינוק להתלמד. ולפי זה י"ל דגם הרמב"ם מודה בספר אפטרותא כשיטתו. ומ"מ זהו דלא כדעת הכתב סופר.

עוד מצינו שהרמב"ם אסר לכתוב ברכות ותפלות (הל' שבת פכ"ג הכ"ז - ועי' הקדמתנו ללוח ארש לריעב"ן מהדורת "אוצרנו" פרק א' סי' עמ' 26 הערה [77]), ואע"פ שהוא עצמו כתבם במשנה תורה. ועוד דבדאי התייר לכתוב חומשים מנוקדים ומוטעמים ועם המסורה [וזכר לדבר שהרמב"ם סמך על תנין בן-אשר שהוא ספר מנוקד, מוטעם ומסור]. גם הרמב"ם עצמו העתיק צורת שירת הים בהלכות ספר תורה, והעתיק פסוקים בסדר התפלה ובכל הספר. וכן בהלכות תפלה פי"ב ה"א פסק שאין לתרגם מתוך הכתב והיינו משום דתורה שבעל פה אי אתה ראשי לכתבו - ואע"פ הרמב"ם עצמו כתב כל התורה שבעל פה במשנה תורה. אלא ודאי שעשה כן משום עת לעשות לה', וכמו שכתב בהקדמתו למשנה תורה שרבי ובית דינו כתבו תורה שבעל פה כדי שלא תשתכח. ושמה הרמב"ם לא רצה לקבוע מסמורת בדין עת לעשות לה', כיון שעשוי להשתנות לפי המקום והזמן, ועוד מהרה ייבנה המקדש ומלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים, ויחזור ללמוד תורה בעל פה בלי שישתכח כמו שהיה אילו לא נשתברו הלוחות הראשונות. עכ"פ דברי הכתב סופר בזה צריכים עיין.

אסור לקרות הפטרה בספר המוטעה - אלא דאפשר שבהפטרה יש להקל לסמוך על המתירים לקרות בספר פסול. עד כאן תוכן דברי הכתב סופר. [וכן מצינו שיש שהתירו לקרות הפטרה בעל פה, שאין ספר מעכב בהפטרה - עי' שו"ת מנחת יצחק חלק ג' סי' יב]. ועי' עוד בשו"ת חתם סופר או"ח סי' סח.

ד. ויש להוסיף עוד, דקיי"ל [כתובות יט:]: ספר שאינו מוגה אסור לקיימו משום אל תשכן באהליך עולה, וגרסינן בפסחים נ' ע"ב "ת"ר כותבי ספרים תפלין ומזוזות הן ותגריהן ותגרי תגריהן... אינן רואין סימן ברכה לעולם". ומפרש במסכת כלה רבתי פרק י': "כותבי ספרים משום מחסרין ומשום מיתרין [שטועים בחסרות ויתרות]¹³... כותבי ספרים מאן נינהו ארבעה ועשרים ספרא דלא בדיק". וכן נפסק ביר"ד סי' רעט ס"א ובנושאי כלים¹⁴, שאיסור אל תשכן באהליך עולה קאי גם על נביאים וכתובים¹⁵. [ובשו"ת הרמ"א סימן י' ד"ה היסוד הרביעי כתב: "ולכן גם אנחנו בנדון דידן ראוי לכל ישראל דלא ליקו בארור ולקנות ספר שאינו מוגה"¹⁶ ולעבור על לא תשכן באהלך עולה"¹⁷].

ה. ועוד טעם נוסף, דאף דנקטינן דמעיקר הדין ספרי הדפוס פסולים, ונרצה לטעון על פי זה שאין להקפיד גם על שאר הפסולים בספר הנדפס¹⁸, מכל מקום כיון שמעיקר הדין יש לכתוב ספרים כשרים כהלכות סת"ם, ולמדים דקדוקי סופרים ומסורת ספרים

13. גם הרמב"ם בפ"ח מס"ת ה"ג כתב: ספר שאינו מוגה במלא וחסר אפשר לתקנו ולהגיהו כמו שבארנו, אבל אם טעה בריוח הפרשיות וכתב פתוחה סתומה או סתומה פתוחה או שהפסיק והניח פנוי במקום שאין בו פרשה או שכתב כדרכו ולא הפסיק בריוח במקום הפרשה או ששינה צורת השירות הרי זה פסול ואין לו תקנה אלא לסלק את כל הדף שטעה בו.

14. ב"י דרכי משה (ובשו"ת הרמ"א סי' י') ופרישה בשם הגהות מיימוניות בשם ראב"ה; ביאור הגר"א סק"א בביאור דברי הרמ"א ע"פ רש"י כתובות יט ע"ב [ור"טב"א] דשאר ספרים היינו נביאים וכתובים; ערוך השלחן. וכ"כ רבינו יונה בספר היראה (מהדורת מקור היראה סי' רעו; מהדורת אוצרנו ע"פ ר"מ נגארין סי' צא) ורא"ש כתובות פ"ב סי' יא. וכ"כ עוד בשו"ת בנין ציון סי' צו ע"ש.

15. וכתב בשו"ת שבט הלוי חלק ח' סימן רכה ד"ה למדנו הלכה: "...וכן למדנו לענ"ד דיש הבדל בין טעותי ס"ת נ"ך ובין שאר ספרים דבתנ"ך גם טעות שאינו יכול לגרום נפ"מ בהוראה כיון שמחסר עצם קדושת הספר, והוא שינוי בתורה שבכתב הוא בגדר טעות שאסור לשכון באהלו עולה, ועיין מנחות ל' ע"א אפילו אות אחת ואם הגיה אות א' מעלה עליו ה' כאלו כתבו, והיינו דכל אות הוא נפ"מ בקדושת ושלמות הספר...". והרמב"ן בהקדמתו לתורה כתב: "...ומפני זה ספר תורה שטעה בו באות אחת במלא או בחסר פסול. כי זה הענין יחייב אותנו לפסול ס"ת שיחסר בו ו' אחד ממלות אותם שבאו מהם ל"ט מלאים בתורה או שיכתוב הו' באחד משאר החסרי' וכן כיוצא בזה אע"פ שאינו מעלה ולא מוריד כפי העולה במחשבה וזה הענין שהביאו גדולי המקרא למנות כל מלא וכל חסר וכל התורה והמקרא ולחבר ספרים במסורת עד עזרא הסופר הנביא שנשתדל בזה...".

16. ובפרט בתקנין ד' המגילות, שדינן חמור מהפטרות, ויש לחוש לברכה לבטלה כשהן מוטעות. עי' בלקט יושר או"ח הלכות פורים עמ' 158 שמגילות חמורות מהפטרה, ואין מברכים על ספר פסול. ובשו"ת שבט הלוי חלק ב' סי' קמו אות ג' דעתו דמגילת אסתר מקילים בטעותיה משום דנקראת איגרת, אך שאר ספרים נפסלים בחסרות ויתרות וקרי וכתבי - וכ"ש שיש להקפיד על שינוי פרשיות שהרמ"א פוסל בזה אפילו באסתר. גם בשלחן הקריאה סי' טו במסגרת השלחן סק"ח כתב שאין לברך על שאר מגילות אם אינה נכתבת כדינה מדויקת ומוגהת היטב - וכן כתבו בשם החזון אי"ש שפסק למעשה שלא לברך על מגילת איכה מוטעת (קובץ מבית לוי גליון יב ניסן תשנ"ח). וכן מסיק בעמק ברכה להרב אריה פומרנציק עמ' נא בדין ד' מגילות ע"ש.

17. וכיוצא בזה כתב בשיירי כנסת הגדולה יו"ד יס' רעט הגב"י סק"ב בנדון טעיות בספרי הגמ' ופוסקים בשם מהר"ם לובלין, שראוי לגזור שלא יקנו ספרים שאינם מוגהים במקום שיש מוגהין.

18. עי' חזון אי"ש יו"ד סי' קסו סק"י.

הכשרים מספרי דפוס "הפסולים"¹⁹, אם כן בודאי איכא בספרי הדפוס המוטעים במסורת משום אל תשכן באהליך עולה. וזה מחייב להדפיסו בכל דקדוקי סופרים הנוגעים למסורת התנ"ך.

ו. ובאור תורה [למהר"ם די לונזאנו וויניציאה שע"ח - מגדולי מכריעי נוסח ס"ת שלנו] במדבר י, לה התמרמר על טעיות המקראות גדולות וקטנות בהדפסת צורת נונין המנוזרות, וכתב: הטעות הג' והוא בגדול ובקטן שמלבד שהפך הפנים לאחור גם הפך הנון מלמעלה למטה ושם ראש הנון למטה ורגלה למעלה וזה לא עלה על דעת אדם מעולם ולא נכון לעשות כן ובפרט אחרי שהודיעונו חכמי הזהר שהכונה בנונין המנוזרות האלו לרמוז שהשכינה שהיא רמוזה באות הנון כביכול הופכת פניה כלפי ישראל הבאים אחריה מרוב אהבתה אותם כאם שאוהבת בניה וכיון שהדבר כן ודאי שאין זה דרך כבוד כלפי מעלה להפוך ראשה למטה ורגלה למעלה. וידעתי גם אני שקשה הוא במלאכת הדפוס לעשות נון מנוזרת כהלכתה אם לא שיעשוה ויתקנוה לכתחלה ויש בזה טורח אבל הנונין המוצקות ומזומנות להם אי אפשר להפך הפנים לאחור אם לא יהפכו הראש למטה והרגל למעלה מיהו הרואה אינו יודע שמלאכת הדפוס הכריח זה דלאו כולו עלמא בדפוס בקיאי אך הוא חושב שבכונה נעשה ככה ושכן צריך להיות וזה שקר ולכן היה ראוי למדפיס לטרוח מעט ולתקן נון מנוזרת כראוי לכתחלה מחדש כמו שעשו מדפיסי הפסיקתא שהדפיסו בויניציאה. עכ"ל. והמנחת שי העתיק שם טענתו זו בקיצור.

ובסוף פרשת נשא כתב האור תורה: אמר מנחם נתעצל המדפיס מלנקד מן הקריב את קרבנו והלאה וכן מנהג סופרי אשכנז, ולא כן עשו סופרי ספרד אך נקדו הכל ולא הניחו מלנקד אפילו אות אחת, וכן ראוי לכל אדם לתקן את ספרו...

ובמנחת שי במדבר יא, יא כתב: הרעת. בספרי הדפוס וגם בספרים אשכנזים כתיבי יד בשני פשטין ובספרים כתב יד ספרדים בפשט אחד לבר וכן כתב אור תורה בפשיטות "בפשט האחרון לבר" עכ"ל. וזה לפי דרכם של ספרי ספרד שאין עושים שני פשטין רק כשיש אות אחת ביניהם או יותר - ומכל מקום המלה מלעיל כמשפטה". עכ"ל מנחת שי. גם בבמדבר ה, כב כתב: ובאו. תלשא אחת בוא"ו ואין אחרת בבי"ת. גם כאן מחקו האור תורה ומנחת שי התלישא הגדולה השניה המורה על מקום ההטעמה - כי בספרי ספרד לא נהגו להכפיל אלא הפשטא [עי' מנחת שי שמות יב, יא]. ועי' עוד בפרשת בשלח בראש השירה שהקפיד להדפיס צורת השירה כדין, ובראש שירת דבורה (שופטים ה') התמרמר על כתיבי היד והדפוסים שלא שמרו על ראשי השיטין המבוארים במסכת סופרים.

ובתהלים קז כתב שצריך לעשות הנונין המנוזרות דשם לפני הפסוקים [ודלא כהדפוסים שהשיטין לגמרי]. ובתהלים קלה, קד ושאר מקומות כתב להדפיס תיבת

19. כמ"ש בשו"ת חתם סופר או"ח סי' קצב ובפסקי ריקאנטי סי' מג בשם שו"ת הרי"ף. וכן רוב הכרעות אור תורה ומנחת שי בתורה נעשו על יסוד כתיבי יד פסולים - ורק לעתים רחוקות נודקין לבדוק ספרי תורה שבהיכל. והרמב"ם וכל ישראל אחריו סמך על תנ"ך בן-אשר בענין פרשיות ספר תורה כמבואר בהל' ס"ת פ"ח ה"ד. וכ"ש בנין שכל מקור מסורתנו היום הוא רק מספרים פסולים.

הללויה באמצע השיטה. ובמזמור קלו הזהיר לכתבו כולו אריח על גבי אריח ולבנה על גבי לבנה כמו שנמצא בכתבי היד.

ובמנחת שי [ואור תורה] בראשית ג,ה כתבו למחוק השו"א של החט"ף קמץ של אַבְלָם המורה שהקמ"ץ הוא קמ"ץ קטן, כדי להתאימו לספרי ספרד וכללי רד"ק שאין מנקדים קמץ קטן שלפני שו"א בחט"ף, אלא סומכים על כללי הקמ"ץ הקטן. הרי אע"פ שאין נפקא מינה בקריאה כלל - ואדרבא ניקוד השו"א עוזר לקורא לקרות קמ"ץ קטן כדת, ואעפ"כ הקפידו על צורת הניקוד המדוייקת לדעתם.

גם מלבד החסרות ויתרות ופרשיות ופסקאות, הקפיד המנחת שי למסור על האותיות הרבות והזעירות, הנוני"ן המנוזרות והאותיות התלויות והמנוקדות, גם בנ"ך אע"פ שלא היו מצויים ספרים כשרים כלל.

למותר להאריך בעוד דוגמאות, אלא הכלל לימדנו רבותינו של כל כלל ישראל במקרא - שאין לשנות בקוצו של יו"ד או נקודה ממה שהעתיקו הספרים המדוייקים איש מאיש, אף אם אין שום נפקא מינה למעשה בקריאה. ואל לנו להתחכם להקל על ההעתיקה והקריאה מעלינו.

ז. ובאמת לא לחינם הקפידו על דברים שנראים לנו לכאורה של מה בכך, כי המתבונן יראה שכל שינוי עלול לקלקל ולגרום לקלקול ושבוש המסורת. ואציין לכמה דוגמאות:

בראש מלכים ב' בתנ"ך אמסטרדם תי"ט-כ' אין שום פרשה. בדפוס השני תכ"ו-ז' החליטו המדפיסים לעשות כותרת חדשה למלכים ב' של החלוקה הנוצרית. והתוצאות בדפוסים המאוחרים ובעקבותם **בניביאים הכתובים על קלף** - יצירת פרשה פתוחה יש מאין בראש מלכים ב' ["מנהג ירושלים" בהרבה נביאים על קלף]. או אפילו יצירת ספר חדש - הפרש ג' שיטין פנויים באמצע ספר מלכים ["מנהג ווילנא" - עי' רש"ש ב"ב יג ע"א]. ואפילו שמענו על נביאים נפרדים: נביא מלכים א' ונביא מלכים ב'! זהו תוצאה של מדפיס שרק ביקש לציין תחילת מלכים ב' באופן ברור ע"י תוספת כותרת.

ובמלכים א,טז,כג אי קפידא על שיעור פרשה כראוי בדפוסים אמסטרדם, גרמו שהפרשה שם נעלמה מהדפוסים המאוחרים. ולאידך גיסא בישעיה כב,כא השארת ריוח גדול מדאי בין פסוק לפסוק גרמה ליצירת "פרשה" שם. הרי כאן ג' דוגמאות [מיני רבות] של רשלנות המדפיסים שגרמו לעוות הפרשיות בתנכ"ים המאוחרים, ומהם לרשימות המיוחסות להגר"א, ולספרי נביאים על קלף.

עוד ראיתי בסידור תפלה שהדפיסו סדר קריאת התורה לשני וחמישי, וחשבו המדפיסים שהכפלת נגינות זרקא, סג"ל, פשטא וכו' מיותרת. והחליטו שדי לציין רק נגינה אחת במקום ההטעמה ולא לציינה כלל במקומה המקובל בסוף התיבה. ההתחכמות הזאת גרמה לאבד ההבחנה שבין פשטא [הנגינה המפסקת המצויינת בסוף האות של סוף התיבה] לקדמא [הנגינה המחברת המצויינת תמיד על האות המוטעמת (ובתחילת האות)].

גם יש תנכ"ים [וסדורים] שהחליטו משום קדושת שם הוי"ה, להשאירו בלי ניקוד, שלא יבואו לנסות לבטאו בנקודותיו. אך בעקבות זו אין הקורא יודע מתי האל"ף של

הקרי [של שם אדנות] נקראת בחט"ף פתח, ומתי היא נחה ואיננה נקראת כלל. [וזה מלבד הכוונות של המקובלים התלויות בנקודות כידוע ליודעי ח"ן²⁰].

גם ברוב התנכיים בתהלים רק הניחו ריוח בין מזמור למזמור, ולא שמרו על דרך חלוקת המזמורים וכתובת ראש המזמור כפי שהוא בכתבי היד המדוייקים. לפי הדפוסים המצויים, ספקות הגמרא בפסחים קיז ע"א לגבי שייכות הללויה למזמור לפניו או לאחריו אינם מובנים²¹. וגם במקצת תנכיים, אע"פ שעשו תהלים בצורת שירה, מ"מ לא הקפידו כל הצורך בצורה, וגם בכך העלימו כוונת הגמ'.

ובתנ"ך אחר הנדפס לאחרונה, הניחו בכל הפרשיות הפתוחות שיטה פנויה, וגרמו בזה לאבד המסורת של שיטות פנויות לפני ואחרי השירות [עי' חכם צבי סי' כה; קסת הסופר סי' טז סק"א; מלאכת שמים כלל יג סק"ב].

גם יש תנכיים שכבלו עצמם לכלל, שאין להדפיס שום הערות בגליון פרט לציון תיבות הקרי - ובניגוד לכל החומשים והתנכיים הישנים שיש בהם מקצת הערות נחוצות בגליון או בשוליים - והיסוד לכולם הוא הערות המסורה. לדוגמא בראשית ה, כט תיבת "נח" מנוגנת בתלישא גדולה ואחריה גרשיים. איך יידע הקורא בלי הערה, שצריך לקרות קודם את הגרשיים ואחר כך תלישא גדולה [כמבואר במסורה גדולה שם].

גם בתנכיים המכפילים הנגינות, שהדפיסו הנגינה הנוספת ע"פ סברת עצמם, אע"פ שהיא תועלת גדולה לקוראים - אך בזה מטשטשים ההבחנה שבין המקומות שיש מסורת מיוחדת של הטעמה, לבין המקומות שהוא ע"פ סברא או הכרעה גרידא כגון שטו העם ולקטו (במדבר יא, ח), שעל פי הסברא הוא מלעיל וכן הדפיסו רו"ה וקורן - אך עי' שם במנחת שי ובדבריו שבירמיה יא, י שהביא קבלה שהוא מלרע²². וכן בשופטים יח, יט בתיבת ויאמרו ויחזקאל ה, טו בתיבת בעשותי שגם בבן-אשר הטעם כפול [שלא כדרכו] להראות שהטעם הוא מלעיל שלא כרגיל. הרי הדפסת נגינות כפולות מטשטשת הקבלה בכגון אלו. אלא דבזה כיון שהיא שיטה מקובלת מאז במקצת כתבי יד עתיקים, ובחלק מהדפוסים המדוייקים, והתועלת בזה מרובה, לכן שפיר אפשר להכפיל הנגינות, אך יש לציון המקומות שגם בכתב יד הנגינה מוכפלת, או להיפך שהכרעה היא מסברא גרידא.

קרי וכתוב אינו רק ללמד אופן הקריאה, כי בכל התנכיים שנדפסו עד לאחרונה, ציינו קרי וכתוב גם באופן שהקריאה מתוקנת ומובנת בלא שום הערת קרי. כגון צוארו. צוארו קרי (בראשית לג, ד); הַנְּעַר. הנערה קרי (בראשית כד, יד וכו')²³. ויש כתיבים שתלויים

20. עי' קובץ ש"ת חתם סופר (הוצאת מכון חתם סופר) סי' נא (ומקורו מדרשות חתם סופר חלק ב', דף תכ"ה ע"ב).

21. ובמסורה גדולה של בן-אשר סוף מזמור קו מבואר שמומור קלה הוא מהשמונה מזמורים שראשם וסופם הללו-יה - וזה תומך ספרים שלנו נגד הגמ' פסחים קיז ע"א, שהלל הגדול אינו מתחיל בהללו-יה, אלא שהוא סוף מזמור קלה (עי' מנחת שי סוף תהלים קד).

22. גם באור תורה העיד שכן היה המנהג ובאם למקרא שם כתב שכן כתב במנחת כליל וכן מנהג ארם צובא ותימן.

23. והמאירי בקרית ספר חלק התקן סופרים דפוס איזמיר דף ה' ע"א כתב: "...והתיבות שהכתוב מח[ת]לק בהם מן המקרא או מן הנקוד שצריך לכתבה כפי הנכתב ויקראהו הקורא כפי הנקרא בספרי החומשין בגליון או כפי הנקוד. כגון בעפולים שהקריאה היא בטחורים והדומים לזה וכגון המקומות שהכתוב הוא בוא"ו ונקוד בחומשים מדוייקים בחריק. וכן התיבות שנכתבו שלא כדינם אלא שקריאתם מתקנתם כגון וצודה לי ציד שכתוב צידה ונקוד ציד ובהפך

במחלוקת אם למסור עליהם קרי כגון עירה. עירו קרי; סותה. סותו קרי (בראשית מט,יא)²⁴. ועי' בספרי "אשרנו"²⁵ שהקרי הוא בגדר "תקון" הכתיב [כדלעיל הערה 23], ואע"פ שאין שינוי בקריאה בפה בפועל²⁶. ולכן על "מִזָּה בידך" (שמות ד,ב) נמסר מה זה קרי - אע"פ שבהכרח בקריאה נקראות כתיבה אחת מפני הדגש החזק שבזי"ן²⁷. ונראה שכדי למעט מחלוקת בגוף הספר²⁸, ניקדו הכתיב בנקודת הקרי בגוף הספר, והניחו הקרי בגליון בלי הנקודות²⁹. ועוד יש לומר שהשתמשו בדרך זו של ציון הקרי והכתיב, כי צריך לקרות את הקרי מתוך הכתיב, ואילו יקרא הקרי בגליון, אזי הוי כקורא בעל פה כיון שאין הקרי שבגליון מגוף הספר. גם יש שכתבו לפסול [אפילו לדעת הרמ"א באו"ח קמ"ג ס"ד] ספר תורה שכתבו הקרי במקום הכתיב גם במקום שאין שינוי בקריאה בפה³⁰ - ולפ"ז אם נשמיט ציוני הקרי שאינם משנים הקריאה, נבוא לעוות הדין. ועוד נפקא מינה בענין נטף שעוה על תיבת הכתיב, להסוברים שספר התורה כשרה, אם צריך להוציא ספר אחר, או מותר להמשיך כיון שקורא הקרי בעל פה ואינו צריך לקרות הכתיב³¹. אבל אם אין כאן קרי וכתב, בודאי צריך להוציא ספר חדש.

כמו כי יהיה נערה שכתוב נער ונקרא נערה ובשניהם הנקוד מתקנתו לקריאה - שבמלת צידה היידי בחריק ובנערה הרי"ש נקודה בקמץ. וכל אלו והדומים להם צריך לכתבם כפי זרות הנכתב ולא כתקן הקריאה והנקוד, ושכלל אלו אם שנה פסל³².

24. כן כתבו באור תורה ומנחת שי שם וכן הוא בכ"י לנינגראד - אבל ר' אליה בחור במסורת המסורת בלוחות ראשונות סוף דבור ו' כתב שהספרים המוסרים על כגון אלה קרי וכתבם הם טועים. ואכן אין דרך בן-אשר בספרו למסור קרי וכתב על כגון אלו. וטעמם כי מחמת רבים, נחשב שכן הוא הדרך לבוא ה"א אחרי חולים בסוף התיבה על צד המיעוט. ולא עוד אלא יש תיבות שבאות ה"א אחרי חולים על פי רוב כמו נה, פה ושם העיר שילו שעל הרוב נכתב שלה (שילה) ובה' מקומות כתיב שלו כמבואר במסורה גדולה בראשית מט,יא [ומסורת הכתר תהלים עס,ח]. גם בדברי חז"ל כגון זבחים קיב ע"ב ומפרשי המקרא מצינו שנכתב "שילה" - עם כי יש לחלק בין ה"א השורש לה"א הבא במקום ו' חלומה לכינוי כגון אהלה במקום אהלו. ועי' עוד במנחת שי דברים לד,ו.

25. "כתיבת לם רבה המשרה בספר ישעיה" (עמ' 123) אות ז' ובהערות.
26. עי' "הגהות רז"ה מגליון סידורו בית תפלה" [נדפס בתוך לוח ארש לריעב"ץ מהדורת אוצרנון] סי' ט' ודברי רבי שבתי סופר במילואים לסדר רבי שבתי סופר מפרעמישלא עמ' 181 ד"ה שבתי לברר.

27. כמו שכתב ר' יהודה חיוג' (שלשה ספרי דקדוק מהדורת נוט עמ' 8) וספר המסלול דף טו. הרי שציון הקרי כאן בא למשוך תומת לב הקורא לשינויים במסורת הכתיבה מהרגיל - ואם לא כן, אדרבא הרי ציון הקרי מכשיל את הקורא לקרוא מה זה כב' תיבות שלא כדיון. אלא בודאי שאין הקרי מחמת הצורך לשנות את הקריאה, אלא לציון את ההבדל בין מסורת הכתיבה החריגה לבין מסורת הקריאה.

28. עי' לעיל הערה 24 ובהערה הבאה. ועי' גיוון הדרכים והשינויים שבין כתבי היד בעיונם את הקרי והכתיב ב"מחקרים בכתר ארם צובה" ירושלים תשי"ך עמ' נח, נט. גם בכמעט כל המקרים של קרי וכתב, ניתן לדעת הקריאה מתוך הכתיבה המנוקדת עם נקודות הקרי [בפרט כשיש עיגול על התיבה המצביע על הקרי בגליון], וככה הקורא יכול לקרות כדרכו בלי הפרעה.

29. וראה עוד שָׁלֹ, הַשְּׁלֹ שציינו הקרי עם יו"ד, שנראה מחר - אך מצינו אישור לו מן המסורת [מסורה רבתי מערכת היו"ד (מסורת סייג לתורה מט' 2200) שהם נמנים בתוך המסורת של "חד מן ג'ו חסרים ו' באמצע תיבותא וקריאי"; אכלה ואכלה #128] ועל שאל יובא שלו (תהלים קה,מ) מסר בן-אשר "שלו קרי", וכן מסרו עליו במקראות גדולות וואראש ורו"ה ועבודת ישראל בתהלים שלהם. וכן בשמות טו,יג כתב האור תורה ש"בהללי כתוב בגליון השלוי קרי וזה אמת" ובמאירי שם (בשלח פרשה י'): "השלוי כתוב בלא יו"ד אחר הלמ"ד ובקרי יש בו יו"ד", וכן במדבר יא,לב כתב "השלוי קרי", וכן קטנו (שיר השירים ב,יא) בכ"י בן-אשר מסר עליו "לי וחסר" - ואילו בלנינגראד דפוסים שלנו ומנ"ש מסרו עליו הסתיו קרי. ועל ענו כתב הרמ"ה במסורת סייג לתורה שורש ענה: "והאיש משה עָנוּ מאד. חסר יו"ד. ענו כתיב וקרי עניו". וכן כתב באור תורה "ענו. עניו קרי". ועי' מנחת שי. ועי' עוד ביספר זכרון' לרבי יוסף קמחי אבי הרי"ק (מהדורת באכר סוף עמ' 21).

30. עי' שרית תשובה מאהבה חלק ב' סי' ל'.
31. עי' בפרי מגדים אשל אברהם סי' קמ"א סק"ט [ומשו' קמג סק"ב]; שערי אפרים שער ה' ס"ו; חיי אדם כלל לא סל"ה; משנ"ב סי' שמ סק"י וסי' לב ס"ו בה"ל ד"ה טיפת; בה"ט סי' קמג סק"ט וכף החיים סק"מ וקש"ע סי' כד ס"ב.

ובשמואל ב', ה, ב: "הַיִּיתָהּ מוֹצִיאָה" דקרי "הייתה המוציא". עי' במנחת שי בשם המסורה שהוא חד מן ג' מלין קדמיתא נסיב מן תניינא. ובתנכ"ם החדשים שנדפסו בימינו, ציינו קרי רק על "המוציא", ובוזה טשטשו את משמעות הקרי וכתוב הזה שהה"א היתרה שבסוף "הייתה" שייכת לתיבת "המוציא".

ויש תנ"ך חדש שהניחו הכתיב בלי ניקוד וכתבו הקרי המנוקד בגליון. והוא היפך מהמקובל שהכתיב מנוקד בפנים בנקודות הקרי, והקרי נכתב בגליון בלי ניקוד. ועל פי שיטתם בדרך זה, ברות גיב עלול הקורא לטעות בתיבת "אם" דכתיב ולא קרי, ולקרותו שלא כדון, כיון שרק החיר"ק (והמקף למי ששם לב) חסר לה. ולא עוד אלא שיטתם זאת גורמת שהקורא לא יידע הכלל שהניקוד שבכתיב שייך לקרי, ובכן לא ישכיל להבין שהניקוד שבשם הוי"ה, אינו שייך לשם הוי"ה בעצם, אלא הוא ניקוד שם אדנות (או אלקות) - וניקוד העצמי של שם הוי"ה הוא סוד שם המפורש [עי' ביאור הגר"א או"ח סי' ה' ד"ה ויכוין]³². גם השיטה לנקד הנקודות על הכתיב וגם על הקרי מטשטשות משמעות הניקוד בכתיב כנ"ל.

גם הצגת הקרי והכתיב יחד בפנים מטשטשת משמעות, דגדר הקרי ביסודו הוא "תיקון" הכתיב, הנמסר מדור לדור בעל פה מסיני [עד שלבסוף נכתב בגליונות הספרים משום עת לעשות לה']³³, ואינו חלק מהספר להכתב בפנים. ואפילו הנחת הכתיב עם נקודות הקרי בפנים, והדפסת הקרי עם נקודותיו בגליון מטשטשת משמעות הקרי כ"תקון" הכתיב כנ"ל. ולא עוד אלא שאז נראה שהנקודות שעל הכתיב הן שייכות לכתיב בעצם - וזהו טעות גדולה³³.

ח. כללו של דבר, אלמלא השמירה משינויים בכל הדורות, כבר לא נשאר לנו פליט ושריד ממסורת התנ"ך. ופוק חזי מה עלה לספרי אשכנז, שמפני שהתרשלו המעתיקים, ולא דקדקו כל הצורך, הודו בעצמם, שאין ספריהם מדוייקים³⁴ - ולבסוף נטשו ספריהם וסמכו על פרשיות הרמב"ם וחסרות ויתרות ע"פ ספרי ספרד³⁵. וכן אצלנו, אם לא נעצור בעד השינויים, כל אחד יוסיף שינויים³⁶ על השני³⁷ וסופו מי ישרנו.

וכתב בספר "שער המסרה" ויילא תר"ל בהקדמה שניה בשם הרמ"ע מפאנו בפרק נט מספרו "פשר דבר": ולא זכרו רז"ל כי אם קריין ולא כתיבין וכתבין ולא קריין, ואולם הקרי והכתיב בכלל כי בכל מקום שנשתנה הקרי מהכתיב הנה הכתיב הוא כתיבין ולא קריין והקרי הוא קריין ולא כתיבין. דרך משל כתיב הנער וקרינן הנערה הנה "הנער" כתיב ולא קרי ו"הנערה" קרי ולא כתיב וכל זה הלכה למושה מסיני. וכ"כ בקצור בשו"ת הרדב"ז ח"ג סי' תקצ"ד ע"ש.

32. ועי' עוד בסוף לוח ארש מהדורת אוצרנו (עמ' תטו) בליקוטים מלחם שמים במשנה לחם סוכה פ"ד מ"ה ובארשנו רעננה שם.

33. עי' ביאור הגרי"א או"ח סי' ה'; מנחת שי דה"א, כ"ב, (ממסורת המסורת לוחות שניות מאמר א').

34. כתב האור תורה בפרשת צו: "ומה שכתב שבכל הספרים הטובים מצא שתיקן פתוחות ספריו אלה ספרי אשכנז הם עצמם מורים שאין לסמוך רק על ספרי ספרד... ומ"ש שכן מצא בתקון ס"ת של הה"ר יוסף נקדן גם אני ידעתי שבלבולים כאלה ימצאו בספרי אשכנז ובדברי ספריהם ואנו אין לנו אלא ספרי ספרד דמתחוקי בדיוקא. אני מצאתי בפ' שמיני בספרי אשכנז ארבעה פיסקות יתרות ומשובשות בפרש' אחת ואלו הן את זה תאכלו. ואת אלה תשקצו. אך את זה תאכלו. ולא לה טמאו העל אלה נסמוך...".

35. כמו שכתב בהגהות מיימוניות הלכות ספר תורה פרק ח' אות ב': "ובדקתי בספרי אספמיא (ספרד) המעולים המדוייקים שבמלכות אשר קבעתי לעשות אחריהם העתק מדויק בחסרות ויתרות לספר תורה". וכן נהגים היום באשכנז לכתוב פצוע דכה (דברים כ"ג) בה"א, ועוד שינויים בניגוד לספרי אשכנז העתיקים.

36. כי מה שכבר נעשה, כביכול התירו פרושים את הדבר, ואין איש שם על לב לדרוש מי הוא זה ואי זה הוא אשר מלאו לבו לעשות כן ועל מה ומי סמך, וילפי ממקלקלתא ולא מתקנתא. ומכאן ולהבא אין לו למדפיס השני אלא להוסיף עליו חדשים לבקרים, וממנו אין לגרוע!

אין ספק שבגלל שמירת המסורת החמירו חז"ל שלא יקראו בספרים הכתובים שלא כדין³⁸. והרי דיוק ספרי המקרא הוא יסוד כל התורה, וגם בנ"ך דרשו חסרות ויתרות וכו'. ואם ח"ו כל התנ"ך כעיר פרוצה אין חומה, אזי זה נותן יד למהרסים לרדות, ותפוג כל התורה ח"ו³⁹. ולא לחנם טרחו בעלי המסורת ובעקבותם המנחת שי וכו' לעשות גדר לכל דקדוקי הסופרים. ועל זה אמרו חז"ל באבות "מסורת סייג לתורה" [ע"ש ברבינו יונה ורשב"ץ לעיל הערה 7].

לכן אין לעשות שינויים של ממש אפילו כדי להקל על הקורא - ואין דעת חכמים נוחה על המבקשים לעקור כל התאמצות בלימוד התורה - אדרבא מן הראוי שיתאמצו וילמדו קצת כללי הקריאה הנכונה והקרי וכתוב וכו', כמו שלמדו בכל הדורות [וראוי לכתוב הקדמה קצרה ושוה לכל נפש על הנ"ל]. אך בענין השו"א נע ונח, וקמ"ץ גדול וקטן וכו', שאין רוב העם בקיאים בכלליהם כלל, והדורות פוחתים והולכים באין מעצור. בזה נראה דשפיר דמי לעשות היכר קצת ביניהם שאינו שינוי של ממש, כדי ליישר הקריאה.

הנחיות מעשיות

ט. כתבי היד וחומשים מדוייקים הקפידו על דקדוקי סופרים גם אם אין זה משנה מצד הדין כיון שאיננו ספר כשר, אך מכל מקום עצם הענינים שייכים גם לספר שאינו כשר. ע"פ הנהוג בספרים מדוייקים כנ"ל ובצירוף הטעמים והנימוקים האמורים למעלה, באנו להציע הנחיות על הדברים הראויים להקפיד עליהם בהדפסת ספרי מקרא. ולא דימיתי בדעתי לקבוע מסמרות בנושא זה כהלכה לדורות, שלא באתי לידי מידה זו, אך כדי שלא יהא ענין מלאכת הדפסת תנ"ך פרוצה בלי גדר, ואיש כל הישר בעיניו יעשה באין מכלים, אמרתי במקום שאין איש השתדל להיות איש. ובודאי הנוהר בקדושת כתבי הקודש ובמסורתם - אף במקום שאין חיוב גמור מצד הדין - תבוא עליו ברכה⁴⁰:

1. אין צריך לומר שיש להשתית מהדורת תנ"ך על יסוד מסורת מדוייקת בר-סמכא וע"פ פיקוח מגיה ירא שמים ומומחה במלאכת שמים בעניני מסורת המקרא בכל פרטיה ודקדוקיה. ואכמ"ל.

2. כל תוספת שאינו חלק מגוף התנ"ך כגון ציון שם הפרשה (סידרא), ציון שני, ושלישי וכו', ציון הפרק והפסוק, והקרי יש לעשותו בגליון. ובכך הם מוצאים מכלל הספר כדברי הכתב סופר הנ"ל.

37. אחד יתחיל להדפיס שילוב הוי"ה ואדנות (כמו שראיתי שעשו מכבר בתהלים), וכבר ראיתי חומש מודפס שהדפיסו הכתיב בפנים בלי ניקוד באותיות קטנות מאד ובלי ניקוד, והשלב הבא הוא לסלק הכתיב לגמרי בתירוץ שבא להקל על הקוראים במיוחד לבעלי תשובה - וכבר ראינו שערוריה, כמה ספרי תהלים שנדפסו לאחרונה שסילקו את הכתיב לגמרי - ומי התיר להם זאת? והשלישי יעשה כל התיבות מלאות כדי להקל על הקורא, והרביעי ישימי טעמי איוב תהלים ומשלי שאינם ידועים לרוב העם, והחמישי יעשה דגשים רק באותיות בכפ"ת כי דגשים בשאר האותיות אינם ניכרים אצל האשכנזים (וכן עשו מכבר בסליחות אשכנזיות הישנות ועוד) וכו' וכו'.

38. שבת קג ע"ב, קטו ע"ב; גיטין ס' ע"א; מסכת סופרים פ"א ה"ד, ה"ט, ה"י, ה"י"ד; פ"ג ה"ז; שו"ע או"ח ס' שלד ס"י"ב וי"ד רע"א ס"ו ובאחרונים.

39. עי' רד"ב ח"ד סוף ס' קא והשגות רבי מרדכי דיסלדארף [בלוח ארש לריעב"ץ מהדורת אוצרנן סוף ס' כג].

40. אף כי לא כל הדברים אפשר לקבוע באופן מוחלט, וחלק מהדברים לא הקפידו עליהם גם בחלק מהדפוסים המפורסמים מסיבות שונות, אע"פ לא מנעתי מלהביע עניות דעתי על הדרך הישרה שראויה שיבור בה האדם.

3. הקרי יש לציין על הגליון כמקובל ובלי ניקוד והכתיב בפנים בניקוד הקריאה⁴¹, ועיגול קטן על הכתיב המפנה תשומת לב הקורא להערת הקרי שבגליון.
4. אין להכפיל הפסוקים בסוף ספרי ישעיה, תרי עשר, איכה, קהלת - אלא לציין בגליון שחוזרים לקרות הפסוק שלמעלה.
5. כמובן שיש לחלק התנ"ך לפיסקאות על פי פתוחות וסתומות [וכן את ההפטרות]⁴² שמקורן במסורת בר-סמכא⁴³ - ולא ח"ו על פי פרקי הגויים⁴⁴. יש להקפיד על שיעור וצורת הפרשיות, והידור ומעלה לכתחילה שתהיינה במקום האפשר אליבא דכו"ע, ואם רוצים לציין פ' או ס', ראוי לעשות כן רק בגליון⁴⁵.
6. אין לעשות הפסק או כותרת חדשה בין שמואל א' וב' וכן במלכים דברי הימים ובין עזרא לנחמיה.
7. אך פרשיות תהלים (ואיוב ומשלי) יש להם כללים אחרים - ובדרך כלל יש שיטה פנייה בין מזמור למזמור.
8. יש להקפיד לעשות צורת שירה כדת ולפי הפסק הטעמים בספרי תהלים, איוב ומשלי, ויש גם להקפיד על צורות פרשיותיהם, וכן על מקום כתיבת הללו י"ה שבין מזמור למזמור.
9. המנהג המקובל מדורות הראשונים ועד דורינו בכלל, הוא להדפיס נביאים אחרונים בסדר ישעיה ירמיה יחזקאל⁴⁶ - והוא סדר בעלי המסורה, וכן מוכח ממסכת סופרים [פרק ו' ו' בסדר מבואות הפסוקים] - ואין לשנות⁴⁷.
10. כן יש להקפיד על צורת השירות עם השיטות הפנויות לפנייהן ואחריהן, נוני"ן המנחזרות וצורתן שבתורה ושבתהלים (ק"ז), האותיות הרבותיות והזערות, והתלויות ווא"ו קטיעה של בריתי שלום⁴⁸ והתיבות המנוקדות מלמעלה ומלמטה, בי"ה שמ"ו⁴⁹ וראשי שיטין שלפני ואחרי השירות⁵⁰. אך אין צורך לעשות ווי העמודים כלל⁵¹.

41. הדפרי מגדים באיגרת הראשון (בשו"ע ה"שנים) אות ו' כתב: "באמירת תהלים בכל יום ראוי לומר בספר מוגה ובסידורים יש הרבה טעות. גם כל קרי וכתוב אין מדפיסים לפעמים כהוגן".
42. כדי לשלא תהיינה מזוייפות מתוך עצמן.
43. ויש להעיר על תנ"ך "קורן" המפורסם כתנ"ך מדוייק, שפרשיות הנ"ך מיוסדות על פי רשימת "מסורת התורה והנביאים" שהכריע על פי רוב של כתבי יד שבדק. אך הכרעתו לא עלתה יפה וספרים בלתי מדוייקים היו בעוכריו, ועל כן כמעט אין לו פתוחות בכל הנביאים (רק 134). ראה על זה באורך בספרי "אשרנו" עמ' 104.
44. אע"פ שבלית ברירה מוכרחים לציין את הפרקים ופסוקיהם בגליון לצורך מראה מקום. ובשיר השירים הנדפס בסדורים (וכן שאר המגילות שבמחזוריים) שאין צורך כלל לציין הפסוקים, אי"כ בודאי יש להשמיט את מעשה הכומר לגמרי. וכדאי ביוון וקפץ להכניס חול בתוך קודש הקדשים ללא צורך.
45. יש לחלק בין צורת הניקוד והטעמים ועיגולי המסורה, שאינן אותיות ומעיקר הדין הן כטיוטא ואין פוסלים הספר, לבין פ' וס' הן תוספת אותיות וגם ממעטים בריוח הפרשיות. ראה משנ"ב סי' לו סקי"ג דתג שאינו מחובר לאות פסולה משום יתרון אות קטנה בין השיטין - הא כל שאין עליו צורת האות כשרה (משנת הסופר על קסת הסופר סי' ה' סקפ"ג).
46. ועי' מנחת שי (ואברבנאל) ראש ספר ישעיה (ד"ק ראש ירמיה). וחזן ממה שמוכח בהרבה מקומות במסורת שסדרו הספרים בסדר ישעיה ירמיה, עוד יש לציין שמסרו על ישעיה י"ג, "חצי נביאים", ועל ירמיה ו'ז, (עי' מנחת שי) "חצי מקרא". ושהי מסורות אלו רק נכונות לפי הסדר ישעיה ירמיה יחזקאל. ועי' ספרנו "אשרנו" עמ' 145.
47. אע"פ שאין כן סדר הגמרא [ב"ב יד ע"ב], רמב"ם ושו"ע. אך התימנים נהגו כסדר הגמרא (ספר משלי עם בינת המקרא בני-ברק תשס"ד) בסוף הקדמת המחבר רבי יצחק רצאבי שליט"א (עמ' 8) ובשו"ת עולת יצחק שלו חלק ב' סי' קמ"ו.
48. עי' פ"ת יו"ד עריה סקי".
49. עי' יו"ד סי' רע"ג סי' בהגה ובט"ז ושו"ך ופ"ת סקי".
50. עי' יו"ד עריה סי' בהג"ה ובשו"ך וט"ז ומנחת שי. גם בכתבי היד המדוייקים של חומשים הקפידו בכך, ובכן נשתמרה מסורות אלו אצל הרמב"ם ואצל ספרי ספרד.

11. הנונין המנזרות בתהלים מקומם בגליון בראש כל פסוק, וכל פסוק מפסוקים האלו יתחיל בראש השיטה מול הנונין המנזרות.
12. גם יש להקפיד איך לעשות האותיות הרבתיות והזערות⁵².
13. אין להשמיט ניקוד שם הוי"ה.
14. אין לשנות גודל האותיות אלו מאלו⁵³ לא ברוחב ולא בגובה ועובי⁵⁴ - חוץ ממקומות המקובלים. גם בראש הספר אין לעשות כן, אע"פ שנמצא כן בכמה כתבי יד ודפוסים.
15. אין צריך לעשות חטורות על החיתיון⁵⁵, ולא תגין על אותיות שעטנ"ז ג"ץ⁵⁶ - אבל בכל הדורות כתבו והדפיסו כעין אותיות סת"ם אם כעין כתב אשכנזי ואיטלקי או כעין כתב ספרדי כנהוג בדפוסים היום⁵⁷. אין להשתמש בסוג אותיות שיש להם שינוי משמעותי⁵⁸ מאחת מצורות האותיות המקובלות. וכן אין להשתמש בלמ"ד שצוארו שוכב או הותז.
16. אין לעשות אליף למ"ד מחובר⁵⁹ או שני יודין⁶⁰ במקום שם השם.
17. אין לשנות צבע האותיות לצבע אחר או אפורות⁶¹, וכן אין לעשות אותיות חלולות.
18. גם בסדר ההפטרות ובסדר קריאת התורה שבסדורים ובמחזורים, יש להקפיד על הפרשיות ושאר דקדוקי סופרים⁶². אך הסדורים עצמם קלים⁶³ יותר⁶⁴, ואין צריך להקפיד

51. יו"ד סי' רע"ג ס"ו בהגה.

52. האותיות הזערות גן למעלה בגובה שיהי' לרג שאר האותיות, ואותיות הרבתיות נהגו האידנא להגביה גן מעט משאר האותיות וגם האות נמשכת למטה משאר האותיות (אור תורה ריש בראשית; שערי אפרים שער ו' ס"א ושערי רחמים שם סק"א).

53. וכ"כ בעל מסגרת השלחן (על הקש"ע) בהקדמתו לשיר השירים אות כ"ה - שאע"פ שצ"ח שיש כוונת מיוחדות על אותיות מסוימות, כתב: "ולא ציינתי זה בפנים [בדפוס שיר השירים] שאין לעשות שם אותיות גדולות במקום שאינו על פי המסורה, רק ציינתי בפירושים, כדי להזכיר האדם לכוין". עכ"ל.

54. הגהות מיימוניות הל' ס"ח פ"ז אות ה'; מרדכי הלכות קטנות סי' תתקנ"ד; ברוך שאמר על תקן תפלין (מהדורת משי-זהב ירושלים תשל"ל) אות ח' הגה נט; יו"ד רע"ג ס"ג [וע"ש בביאור הגר"א סק"ג שהוא דינא דגמרא].

55. בכל התנכיים [המנוקדים] גם בכתב יד לא נהגו לעשות חטורות לחיות. ועי' תשב"ץ חלק א' סי' נא; ב"י או"ח ראש סי' לו ד"ה ומצאתי כתוב; שו"ע סי' ס"א סי' ע"פ היראים סי' שצ"ט (דף ריב ע"א), ערוגת הבושם ח"ב עמ' 22, ב"י שם בשם תר"י אשר ברני צרפת ופתחי תשובה יו"ד סי' רע"ד סק"ה.

56. גם תגין בל"א לא נמצאו בתנכיים כנ"ל - ובספר המנוקד יש בזה גם הפסד שהרי התגין מקשים על הקורא להבחין את הנקודות. ויש לסמוך בזה על שיטת הרמב"ם והגאונים שדין תגין של שעטנ"ז ג"ץ הוא רק במוחה (עי' הגהות מיימוניות תפלין פ"ב קרוב לסוף אות צ'; ברוך שאמר הגה פ"א (עמ' קל"ג והערה 570); שו"ת הרמב"ם סי' קנד [פאר הדור סי' ס"ח ובהערות שם במהדורת מכוון ירושלים]; הלכות ספר תורה המיוחסות לרבי יהודה ברצלוני עמ' 34) - אבל בס"ת נאמרו תגין אחרים ולא נהגו בהם האידנא.

57. אותיות דפוס "המקובלות" בדורות האחרונים הם בעצם אותיות כתב סת"ם הספרדי הנקרא "יועליש". יש מהדפוסים הקדמונים שאותיותיהם הם בצורת כתב סת"ם אשכנזי ואיטלקי העתיק. ואילו אותיות "קורן" הן חיקי צורת הכתב של כתבי יד "המזרחיים", והוא דומה לכתב סת"ם המזרחי העתיק.

58. כדלעיל הערה 5 - ולאפוקי מצורת אותיות כמו "דויד", "אהרונ", "מרים" וכו', שאותיותיהם הן קיים פשוטים בלי ראשים. וכיוצא בו משינויים גדולים בצורת האות שפוסלים לכל הדעות מטעם שינוי בעיקר צורת האות.

59. יו"ד סי' רע"ד ס"ג.

60. קיצור של"ה מסכת חולין דיניני ספר תורה סו"ה כתב בספר פנים חדשות (מהדורת ירושלים עמ' קלח) - וכן מוכח מהרמ"א יו"ד רע"ז סי' דרך בסדורים נהגו כן. ודלא כנמצא בחומשים אחדים.

61. יו"ד סי' רע"א ס"ו בהגיה; משינ"ב סי' של"ד סק"ב. ועי' במלאכת שמים כלל ד' ס"א ובה"ל סי' לב ס"ג דבעינן שחור בתכלית השחרות וכ"כ בקסת הסופר סי' ג' ס"א. ועי' במאסף לכל המחנות סי' לב סק"ח.

62. כדי שלא יהיה מוויף מתוכו. (כתב סופר שם).

63. אך אין לעשות "פרשה" אצל למען ירבו ימיכם דקריאת שמע כמצוי בהרבה סידורים.

64. גם בתהלים המיועדים לאמירה, נהגו המדפיסים שלא להקפיד על כל דקדוקי סופרים כדי שלא להכביד על הקורא, אך נראה שלא נכון לעשות כן לכחתילה בין שיש כאן ספר שלם [עי' לעיל הערה 9]. גם מה שהמציאו לאחורנה לחלק תהלים לחוברות, נראה דלאו שפיר עבדי לעשות פחות מספר שלם שלא כל כך לצורך.

- כל כך⁶⁵. וראוי להדפיס קריאת שמע עם טעמיו⁶⁶. גם אין לעשות הפסקים באמצע שיר השירים לפי פרקי הגוים⁶⁷, ורק כפי פרשיותיה.
19. הכפלת נגינות כבר נתקבלה בכמה מהדפוסים המקובלים [כגון דפוסי רבי וואלף היידנהיים המפורסמים].
20. שינוי שו"א נע ונח קמ"ץ גדול וקטן וכו' יש לעשות ע"י שינוי קצת בגודל ועובי הנקודות.
21. מותר - ואף רצוי - להדפיס נוסח התנ"ך יחד עם הפירושים⁶⁸ - אך לא להדפיס הפירוש⁶⁹ בין השיטין⁷⁰ כי אם בגליון או למטה. ומכל מקום אפילו בחומש שיש בו פירושים⁷¹, יש להדפיס כל החומש ברצף אחד, ולא להפסיק בהפטרות בין פרשה לפרשה, רק בין ספר לספר או בסוף כל התורה.
22. בהכרח להדפיס בגליון (או יותר נכון בשוליים) כמה הערות נחוצות להדריך הקורא.
23. להצביע על אות נחה ושקטה יש להשתמש בקו רפה (קו שוכב על גבי האות), שהוא הסימן המקובל מבעלי המסורה. [וממילא שאין להשתמש בסימן זה לשם ציון שו"א נע].
24. יש להשמיט סיכומי מספר הפרקים הנוצריים מסיכומי הפסוקים והתיבות וכו' שבסוף הספרים⁷².
- כללו של דבר צריך להשתדל עד כמה שאפשר שתנ"ך ייראה כצורתו המקובלת במשך הדורות, בלי חידושים רעשניים, ועיטורים "משונים".**

65. הקדמת השגות רבי מרדכי דיסלדארף (עי' פסקי תוס' מנחות סי' עה); הקדמת סדור רבי שבתי סופר מפרעמישלא עמ' 7 ועמ' 12 אות ו'. ע"ש [ועי' לעיל הערה 60]. ולכן בסדורים נהגו להדפיס הקרי בפנים ובלי לציין הכתיב כלל (וכן הוא בעמודי שמים של הריעב"ץ). ואעפ"כ לכתחילה ניסו המדפיסים להקפיד על חסרות ויתרות - אך הדפיסו ב' יודי"ן במקום שם הוי"ה אפילו בפסוקים - וכן הוא בעמודי שמים.
66. עי' שו"ע סי' ס"א סכ"ד. והארי"ז ז"ל נהג לומר כל הפסוקים עם טעמיהם (שערי תשובה סי' מט סק"א; כף החיים סי' מח סק"א ד"ה רבון העולמים אתה צויתנו להקריב; סי' מט סק"ט).
67. ובכלל ציון הפרקים והפסוקים בתוך הסדור שם הוא מיותר, ונתן טעם לפגם להכניס חול בתוך הקודש ללא צורך.
68. שו"ת חתם סופר חלק ו' סי' סא. ועי' ברכי יוסף יו"ד סי' רפב סקט"ז (הועתק בגליון השו"ע).
69. או לעשות התרגום או שנים מקרא ואחד תרגום בהמשך אחד. (אע"פ שמצאנו הרבה כתבי יד ומקצת דפוסים שהדפיסו פסוק מקרא ופסוק תרגום [ובכתבי יד תימנים יש גם תפסיר רבי סעדיה גאון] ברצף אחד. נראה דמה שהם עשו היו כשעת הדחק, כי קשה בכתב יד לסדר כל דבר בפני עצמו בדף - משא"כ היום עם אפשריות הדפוס המשוכללות שלרשותינו).
70. כי או הוי הפירוש בתוך הדף של הספר, משא"כ כשנרפס למטה או בגליון, גוף הספר הוא כאילו בדף נפרד.
71. וכ"ש אם אין פירושים, דאו ודאי מקלקל שלימות החומשים ללא צורך.
72. רו"ה בחומשו בסוף בראשית - דלא יפה עשו המדפיסים להכניס חול בתוך הקודש, ודי לנו במה שהוצרכנו לציין בדף הספר מפני מראי המקומות.

